

Bernard Harbaš

Kolektivna ili individualna krivica i šta nakon zločina?

Sažetak

U radu će se obraditi odnos Hannah Arendt prema konceptima kolektivne i individualne krivice, a poseban naglasak će staviti na njeno razumijevanje prekida zločinačke prakse. Osnovna teorijska postavka Arendtine filozofije se sastoji u kritici svakog rada zasnovanog na nužnosti i neslobodi. Nasuprot radu i proizvodnji kao neslobodnim aktivnostima, ona djelovanje ističe kao oblik slobodne aktivnosti koja se sastoji u komunikaciji između različitih, a jednakih individua. Za nju su rad i proizvodnje, po svojoj prirodi, svojstveni totalitarnim političkim sistemima. Osnova totalitarnog uređenja je automatizovano i birokratsko djelovanje, koje se najbolje pokazuje u neupitnom izvršavanju naređenja i poštovanju hijerarhije. Ona totalitarne projekte identifikuje sa evolutivnim zakonima prirode po kojima je sredstvo nasilje, a cilj opstanak najizdržljivijih. Arendt ovu vrstu odnosa, kojima je svojstveno „odsustvo mišljenja“, pripisuje svakom zločinačkom poduhvatu poput masovnih ubistava, logora. Ta nesposobnost kritike se može pripisati pojedincu ili pojedincima, ali ne i kolektivu. Za Arendt je termin kolektivna krivica vješto prikrivanje individualne odgovornosti i krivice.

Ključne riječi: kolektivna krivica; individualna krivica; zločin; djelovanje; zakon prirode; Hannah Arendt; djelovanje;

Posmatrajući aktuelno političko stanje u svijetu koje je obilježeno bespoštednim ratovima, zločinima, patnjama, autoritarnim režimima, čini se više nego nužnim razmotriti misaonu poziciju Hannah Arendt, te njeno razmišljanje o fenomenima poput totalitarizma i kolektivne krivice. Ratni zločini su odavno zauzeli mjesta u međunarodnom pravu, a međunarodni sudovi za ratne zločine izrekli su niz presuda kojima su ih osudili. Zločin na međunarodnoj razni dobio je svoj pravni značaj osnivanjem Međunarodnog suda za ratne zločine počinjene u Drugom svjetskom ratu. Osnivanje ovog suda, kao i presude koje su iz njegovog rada proistekle, pokazale su da zakon čak može da nastane i tretira zločin i nakon njegovog počinjenja (*ex post facto*). U javnim diskusijama raspravljalo se o težini zločina, kao i adekvatnosti kazni. Međutim, da li se ikada u tom kontekstu krivice i odgovornosti moglo postaviti pitanje o mogućnosti oprosta? Odnosno, da li je bilo moguće prekinuti prirodni tok prakse retribucije? Iz tog razloga ćemo ovdje obrazložiti nekoliko stajališta Hannah Arendt.

Naime, bivajući svjedokom svih dešavanja nakon Drugog svjetskog rata u kojima, između ostalog, Eichmanu nije suđeno pred međunarodnim, nego pred izraelskim sudom, a Nijemci kolektivno optuživani za zločine počinjene u Drugom svjetskom ratu, ona piše niz djela kojima pokušava da raskrinka filozofski status zločina. U svojim argumentacijama ona razmatra niz fenomena poput prirode zločina, pripisivanja zločina nekom određenom narodu, kao i mogućnosti preduprijeđenja ili suočavanja sa zločinom.

Za promišljanja o zločinu, bitno je krenuti od njenog razumijevanja koncepta prirode. Naime, uobičajeno je razmišljanje da je priroda, kao nešto što ima svoje vlastite zakone, sve ono što se suprotstavlja kulturi i ljudskim tvorevinama. Prema Arendt, priroda se može dovesti u direktnu vezu s totalitarizmom jer podrazumijeva evolutivni tok ili razvoj u kojem će sve ono što je štetno priroda izbaciti i uništiti. Taj prirodni odabir se može posmatrati u analogiji s procesom uništenja najslabijih te privilegovanjem najizdržljivijih, poput „aristokratskog“ društvenog sloja. U tom smislu, slijedeći zakone prirode i svojom totalitarnom politikom, nacizam kao tvorevina savremenog doba stvara istaknuti društveni sloj i u životinje pretvara sve one koji se ne uklapaju u prirodni odabir. Na taj način, nacizam je po svojoj suštini jedan oblik totalitarizma jer slijedi automatizovane zakone prirode koji stvaraju povlaštene društvene slojeve.

Mora se istaknuti da za Arendt nacizam nije jedini i isključivi oblik totalitarizma, nego samo primjer društvene analogije s prirodnim tokovima. Za nju je, zapravo, totalitarizam svaki oblik djelovanja koje podrazumijeva kretanja koje nameće prirodni tok (evolucija, prirodno stanje,

opstanak najjačih). Drugim riječima, zakon prirode koji ne dozvoljava odstupanja i prati svoje zakone, uslov je svakog totalitarizma. Ratni masovni zločini predstavljaju rezultat totalitarnog mehanicističkog djelovanja kojim upravlja zakon prirode. Onaj drugi, koji se ne uklapa u izvornost i čistoću grupe kojoj pripada počinilac zločina, treba biti istrijebljen. Kada se taj drugi uništi, na red dolaze kazna, ali i odgovornost. Nakon Drugog svjetskog rata u javnom diskursu jedno od najvažnijih pitanja je bilo da li se kazna i odgovornost mogu pripisivati cijelom narodu ili je odgovornost individualna, što je otvorilo mnoštvo rasprava koje su aktuelne i dan-danas.

Polazno mjesto Arendtinog razumijevanja pojmova krivice i odgovornosti leži u centralnoj ideji njene knjige *Vita Activa (Human Condition)*, a koja je sadržana u koncepciji zajedničkog umnog bivanja. Naime, ona razlikuje tri tipa ljudske aktivnosti: rad, proizvođenje i djelovanje. Dok je rad nešto što se izvodi nužno i kroz fizičku aktivnost radi preživljavanja, proizvođenje je stvaranje umjetnih tvorevina, poput umjetničkih djela ili tehničkih predmeta. Treći tip o kojem Arendt piše je djelovanje koje nije uslovljeno, niti posredovano nužnošću biološkog preživljavanja, niti materijalnim ili predmetnim svijetom. (Arendt, 1991: 11). Djelovanje je oblik aktivnosti koji predstavlja suštinu čovjekove slobode. Ono je zasnovano na govoru, a ne radu ili proizvodnji, ono je slobodno jer je oslobođeno nužnosti fizičkog rada i preživljavanja. Djelovanje pokazuje da je ljudska zajednica sastavljena od jednakih, a različitih ljudi. Kroz djelovanje se otkriva činjenica da u zajednici žive različiti ljudi, da ih sve povezuje moć djelovanja i sposobnost govora putem kojih održavaju veze među sobom. Govor je sposobnost neophodna u pluralnoj zajednici jer povezuje različite ljude. U tom smislu, djelovanje je interakcija koja se svodi na suživot slobodnih ljudi koji su, da tako kažemo, zajedno radi samog suživota i zajedništva, a ne radi nekog vlastitog i individualnog boljitka. „U djelovanju i govorenju ljudi pokazuju tko su, djelatno otkrivaju svoje jedinstvene osobne identitete i tako se pokazuju u ljudskom svijetu...” (Arendt, 1991: 145). Drugim riječima, kroz djelovanje se pokazuje pluralizam zajednice, različitost individua, koje slobodno međusobno pokazuju svoje identitete. Djelovanje je lišeno instrumentalnosti, a koncentrisano je na komunikaciju jednakih, a različitih članova zajednice. U tom smislu, ono je interakcija oslobođena svakog oblika prirodne i nužne aktivnosti. Osobina djelovanja je u tome da upućuje jedne na druge, a ne jedne protiv drugih, te u tom smislu predstavlja osnovu svakog bezinteresnog, nrecipročnog i nekoristoljubivog zajedništva. Prema Arendt, djelovanje nam pokazuje da „ljudi, a ne čovjek, žive na ovoj Zemlji“ (Arendt, 1991:11).

Budući da živi zajedno s drugim ljudima, te da je nemoguće živjeti sâm izolovano, čovjek je uvijek potencijalno posredno odgovoran za stvari koje možda nije počinio. „Posredna odgovornost za stvari koje nismo učinili i to što na sebe preuzimamo posledice onoga za šta smo potpuno nevini – sve je to cena toga što ne živimo sami, već među drugim ljudima, i toga što sposobnost delanja (koja je, na kraju krajeva, politička sposobnost *par excellence*) može da se aktuelizuje samo u nekoj od mnogih i mnogostrukih oblika ljudske zajednice.“ (Arendt, 2002: 26). Upravo činjenica da čovjek negdje pripada, da je državljanin ili građanin neke zajednice može da ga čini krivim ili odgovornim za neki zločin. Međutim, vrlo lako se poistovjećuju kvalifikacije krivice i odgovornosti. Prema Arendt, pojedinci kao članovi neke zajednice mogu preuzeti odgovornost za neki zločin koji nisu počinili, ali koji je počinjen u ime zajednice kojoj pripadaju. Kolektiv ne može biti kriv, ali može biti odgovoran. Kriv može biti samo pojedinac jer se status krivca za neki zločin ne može pripisati svim članovima jedne zajednice. Ako bi se pripisao svima, onda bi sâm pojam krivice postao besmislen, jer niko zapravo ne bi bio kriv. Arendt svoju teoriju o krivici piše kao analizu opštih stajališta prema nacističkim zločinima koja su vladala nakon Drugog svjetskog rata. Prema njoj, razlozi za pripisivanje krivice cijelom njemačkom narodu, dolazili su od koncepta „totalne mobilizacije“ koje nisu pošteđeni bili ni oni koji su se protivili zločinačkoj praksi. Kao što piše Merilio „ta u ime 'narodne zajednice' iznuđena identifikacija njemačkog naroda s nacistima objašnjava govor o kolektivnoj krivnji“ (Merilio, 2007: 253). Činjenica da su postojali mnogi poštovaoci nacizma iz drugih država, nacija i kultura govori u prilog tome da ne postoji osnova za pokušaj identifikacije jedne nacije sa zločinačkom kulturom. U tom smislu, identifikacija zločina ili krivice sa svim pripadnicima jedne nacije je nemoguća ili besmislena. Iz tog razloga, Arendt smatra, a što navodi i Merilio u svom tekstu, da je poslijeratna atmosfera, koja je umnogome producirala i nametanje kolektivne krivice, izazvala kod Nijemaca moralnu zbrku koja se ogledala u činjenici da su oni koji nisu počinili nikakav zločin uvjeravali jedni druge da su krivi (Merilio, 2007). Kako bi potkrijepila svoje tvrdnje o nemogućnosti kolektivne krivice, ona navodi da su se tokom Nirnberškog procesa optuženi branili da su dobijali naredbe od „državnog aparata, što je, zapravo, prenošenje krivice na državu kao birokratski, apstraktni aparat. Po analogiji s kolektivnom, Arendt utvrđuje da je pravna krivica države nemoguća jer nijedan sud nema jurisdikciju da sudi državi. „Pravno gledano, naređenja pretpostavljenih spadaju u sferu pravosuđa, dok se dela države u potpunosti nalaze van pravnog okvira. Smatra se da su to suverena dela nad kojima nema jurisdikciju nijedan sud“ (Arendt, 2002: 13).

Za Arendt je totalitarizam, a ne poseban duh ili kultura, uzrok zla. Totalitarni režim kod članova jednog društva stvara apatiju, te indolentnost prema zločinu. Činjenica da su boljševistički, ali i nacistički režimi bili totalitarni govori da je izlišno govoriti o predodređenosti nekog naroda za zločin, te da, shodno tome, ne može da postoji kolektivna krivnja. U osnovi zločina poput nacističkog ili boljševističkog ne stoji kultura, već totalitarnost koja upravlja svim sferama društva. Za takvo društvo su potrebne izolovane i atomizirane mase (Arendt, 1998: 326) koje, bez obzira na zajedništvo i kolektivitet, zapravo žive život u kojem se pretjerano poštuje hijerarhija, što za posljedicu ima nekritičko izvršavanje naloga i naredbi. Iz tog razloga Arendt preporučuje da se ispita karakter uzroka ponašanja koji dovodi do masovnih zločina. Poželjno ili očekivano ponašanje u totalitarnim društvima je racionalno, a uloge su podijeljene na činovnike koji obavljaju svoju dužnost. Totalitarne države traže učinkovitost pojedinih segmenata društva i to nauštrb pravde. „U savršenoj birokraciji – koja je u terminima vlasti – vlast nikoga – pravosudna procedura bi bila izlišna, valjalo bi tek oštećeni kotačić zamijeniti ispravnim.“ (Arendt, 2016: 16). Upravo birokratija, zatim slijeđenje određene ideje, izvršavanje naredbi, identifikacija s državom, žrtva za više ciljeve, vode ka zlu. Sve ove prakse i fenomeni upućuju na ono što smo ranije naveli pod pojmovima rada i proizvodnje, praksama u kojim odsustvuje upućenost na i poštivanje drugih. Ova posljednja dva leže u čovjekovoj potrebi da živi s drugim, koji je drugačiji i s kojim dijeli sposobnost govora i stvaranja historije, te razotkrivanja ličnih identiteta oslobođenih hijerarhije, mehaničkog djelovanja i izvršavanja naredbi radi preživljavanja, ali i poštovanja same hijerarhije. U djelovanju, kao dijeljenju zajedničkog prostora, oslobođeni smo kontemplacije, jer ona ima karakter vječnog (Arendt, 1991: 22). Kontemplacija je usamljenička upućenost na vječne istine, a ne na zajednički i pluralni svijet. U tom smislu se treba vratiti mišljenju kao djelovanju i govoru kao djelovanju. U djelovanju se protivimo prirodi, prekidamo njen tok, sposobni smo da djelujemo radi samog djelovanja, jer nemamo neki drugi cilj.

Kroz analizu djelovanja, kao misaonog razgovora s drugima, dolazimo i do Arendtinog koncepta „banalnog zla“ o kojem ona piše u djelu *Eichmann u Jeruzalemu*. Pojam zla koji opsjeda misao Hannah Arendt dolazi upravo iz jedne rutinizacije zločina, nečega što se dešava kao vrsta „redovitog“ posla i što je nemišljeno.¹ Eichmannova uloga u zločinima sugerise da porijeklo

¹ Ovakva sintagma podsjeća na temu koju prikazuje film Zona interesa Jonathana Glazera, u kojem je u središtu pažnje Rudolf Hös, komandant nacističkog logora Auschwitz, i njegov život koji vodi van „redovnih“ aktivnosti u logoru. U filmu je prikazana Hösova porodica u idiličnoj atmosferi punoj ljubavi, brige i posvećenosti, ali porodica koja živi u kući do samog logora Auschwitz kojim upravlja Rudolf Hös. Supružnici Hös su posvećeni jedno drugom kao i svojoj djeci i provode svoje zajedničke dane ne obraćajući pažnju na zastrašujuće krike zatvorenika koji dolaze iz logora. U pokazivanju brizi isti se sam Rudolph Hös koji svoju djecu usplavljuje čitajući im bajke, a naročitu posvećenost pokazuje zabrinutošću što će biti odvojen od porodice kada dobije drugi posao, tj. kada mora da napusti mjesto komandanta logora. Drugim riječima, Rudolf Hös je čovjek koji vodi normalan porodični život kao pravi otac i supružnik, razdvajajući posao od kuće, posao u kojem naređuje monstruozna ubistva zatvorenika.

njegovog zločinačkog ponašanja dolazi iz utvrđenih birokratskih procedura, odnosno zločini su počinjeni bez ikakvog mišljenja i s onu stranu bilo kakvog morala. Kako bismo objasnili Eichmannov status moramo se vratiti konceptu totalitarizma i njegovoj suštini koja leži u zakonitosti prirode. Eichmann je dio mehanizma prirode, on ne postavlja pitanja već samo vrši ono što zakon prirode nalaže, a to je evolutivni opstanak najboljih. U tom smislu, budući da totalitarizam postoji tamo gdje imamo birokratsko izvršavanje naredbi i nedovođenje tih naredbi u pitanje, može se reći i da se Holokaust može dogoditi bilo gdje (Senković, 2016: 125). Arendt tvrdi da Eichmann zapravo nije bio sposoban za Kantov kategorički imperativ ili za sposobnost estetskog rasuđivanja po kojima svaki pojedinačni promišljajni čin mora biti univerzalan. S obzirom da nije bio sposoban za takvo partikularno-univerzalno djelovanje njegovi zločinački činovi su banalni. Za Arendt, birokratizacija može da bude jedan od najgorih oblika zločinstva i to je oblik vladavine koji Arendt naziva vladavinom Nikoga. I to je oblik totalitarne vlasti, jer totalitarnost ne mora da bude koncentrisana u figuri jednog vladara. Arendt objašnjava da duh totalitarizma stoji u osnovi svakog zločina jer on uči da je ispravno poštovati red, poredak i hijerarhiju pa je, samim time, ispravno i zakonito izvršiti naredbu pretpostavljenih. U tom duhu, izvršavanje naredbi se ne dovodi u pitanje, čak i u slučaju provođenja samog zločina. Stoga, kao malobrojnu grupaciju onih koji nisu izvršavali zločine ona navodi one čija savjest nije funkcionisala na automatski način, kroz skup naučenih ili urođenih pravila. Arendt smatra da su oni imali problem s tim što bi čineći zločin živjeli s ubicom. Zapravo, oni koji su odbijali da učestvuju u zločinu u samom sebi su vidjeli ubicu s kojim treba da žive (Arendt, 2002: 16). Surovost takve birokratizirane vlasti ogleda se u tome što ne postoji niko ko se može optužiti za zločine, odnosno ne postoji instanca koja može preuzeti odgovornost, jer je svaki element svakog mehanizma uvijek zamjenjiv (Arendt, 2002). U duhu svega navedenog, postavlja se pitanje kako je bilo moguće izbjeći bilo kakvu odgovornost ili krivicu za zločine u nacističkoj Njemačkoj. Jedini način za to je bilo povlačenje sa bilo kakve javne funkcije i odbijanje učešća u aktivnostima koje za sobom povlače bilo kakvu političku odgovornost (Arendt, 2002: 11).

Karl Jaspers se slaže s Arendt da ne postoji kolektivna krivica. I on smatra da se krivica ne može pripisati cijelom narodu. On, doduše, razlikuje nekoliko tipova krivice i odgovornosti: metafizičku, kriminalnu, moralnu. Međutim, on je vrlo striktan kada je u pitanju tzv. birokratizacija zločina: „Obaveza i čast, kada su naredbe u pitanju, svakako postoje, ali ne sme biti pokoravanja naredbama ako onaj ko se pokorava zna da čini zločin“ (Jaspers, 2009: 91).

Jaspers smatra da ipak treba da postoji svijest o zločinu i da se niko ko učestvuje u zločinima, bez obzira na položaj, ne može abolirati od krivice. U tom smislu, Jaspers, pored svih vrsta krivice, govori o metafizičkoj koja se prema Meriliou može do jedne određene mjere identificirati s metafizičkom odgovornošću. Podsjetimo, to je onaj osjećaj koji pojedinca čini su-odgovornim za svaki zločin u svijetu, a posebno odgovornim za zločine kojih je svjestan (Jaspers, 2009: 26). Metafizičku osobenost ove odgovornosti čini to što je ona s onu stranu svake kulture i nacije. Ona nije upućena nekoj posebnoj, susjednoj, bratskoj naciji ili državi nego prema čovjeku, tj. čovječanstvu kao takvom. Prema Jaspersu, kolektiv ne može biti moralno kriv za zločine pojedinaca, moralno je odgovoran samo pojedinac. Analogno tome, krivična odgovornost ne može biti pripisana svakom u cijeloj zajednici, već samo onome ko je počinio zločin (Jaspers, 2009: 27). Ostaje nam samo politička odgovornost koja predstavlja odgovornost političke zajednice prema zločinu, jer je svaki član zapravo dio velike političke cjeline. „Svaki čovjek snosi odgovornost za svoju vlast“ (Jaspers, 2009: 26). Takva vrsta nasilja se može objasniti na način da je pojedinac, kao dio političke zajednice, zapravo dio političkog pa, samim time, dijeli odgovornost za zločine svoje vlasti.

Da bi elaborirala koncept političke odgovornosti, Arendt u svoju teoriju uvodi koncepte izbjeglice i ljudi bez državljanstva. Naime, prema njoj, politička odgovornost postoji jer svi ljudi žive u zajednici u kojoj su svi različiti ali istovremeno i jednaki. Budući da žive zajedno, ljudi jednako dijele sve ono što njihova zajednica ili vlast koja vlada zajednicom počini u njihovo ime. Kao što Arendt smatra, pojedinac može zamijeniti jednu zajednicu drugom, ali je i dalje, dokle god je „političko biće“ koje je „sposobno za komunikaciju“ odgovoran za sve što zajednica kojoj pripada počini ili je počinila. U tom smislu, upravo zbog činjenice „da živimo zajedno“ i da mišljenje dijelimo s drugim članovima zajednice govori nam da postoji kolektivna odgovornost. Upravo iz razloga da pripadamo negdje, nekoj političkoj zajednici, ne možemo izbjeći političku odgovornost. S druge strane, možemo reći da je pripadnost ono što nam, osim bremena koje odgovornost nosi sa sobom, daje i privilegiju da budemo odgovorni. Upravo zbog paradoksa pripadanja, Arendt problematizira pojmove izbjeglice i osobe bez državljanstva. Ona u *Izvorima totalitarizma* elaborira ove pojmove ukazujući da se ove kategorije prvi put javljaju u političkoj i pravnoj historiji tek u 20. vijeku i to nakon raspada Ruskog carstva i Austro-Ugarske imperije. Upravo ovi historijski događaji u pravo uvode novu kategoriju: izbjeglicu. Izbjeglicama, Arendt pridružuje apatride i tražioce azila, kao one klase ljudi koje nemaju svoj teritorij, vlast i političku

zajednicu u državi u kojoj se trenutno nalaze. Problem ovih kategorija je taj što, za razliku od državljana koji žive na „svom“ teritoriju, nemaju političku odgovornost jer trenutno „ne pripadaju“ nigdje. Paradoks izbjeglica nije samo u tome što nisu u mogućnosti da jednako koriste ista prava kao građani države na čijem se teritoriju nalaze, nego što nemaju isti tretman od strane vlasti – budući da nisu građani, neće biti na isti način ni tretirani od strane vlasti kao domicilno stanovništvo. „Njihova nevolja nije u tome što nisu jednaki pred zakonom, već što ne postoji zakon za njih; ne u tome što su potlačeni već što niko neće čak ni da ih potlači.“ (Arent, 1998: 302-303) U istom smislu, budući da ne dijele političnost zajednice, izbjeglice i apatridi ne mogu biti odgovorni za postupke vlasti koju nisu izabrali. Ta specifičnost položaja apatrida i izbjeglice dolazi iz situacije da oni nisu izabrali, niti mogu aktivno da podržavaju vlast zemlje u kojoj žive. Iz tog razloga, oni nemaju odgovornost prema onome što vlast čini, što je istovremeno i prednost ali i usud njihove pozicije. „Politički posmatrano, bez obzira na njihov grupni ili individualni karakter, oni su apsolutno nevini; i upravo ih ta nevinost osuđuje da ostanu spolja, takoreći po strani od čitavog čovečanstva... U stvari, jedino su oni potpuno ne-odgovorni ljudi; mi o odgovornosti, a naročito o kolektivnoj odgovornosti, razmišljamo kao o teretu, čak i kao o nekoj vrsti kazne, a mislim da se može pokazati kako je cena za koju treba platiti za kolektivnu ne-odgovornost znatno veća“ (Arendt, 2002: 21-22). Jedini način da izbjegnemo odgovornost je da nigdje nikada ne pripadamo, odnosno da budemo potpuno politički nevidljivi.

Slično kao i Arendt, ali s blažim modifikacijama, a naravno i u duhu Kritičke škole, Theodor Adorno smatra da bi trebalo da postoji jedan opšti oblik savjesti, to jest, osjećaj krivice inherentan svakom čovjeku zbog zločina koji se u svijetu dešavaju. Za njega, krivicu treba osloboditi od pravnog diskursa i pripisati je, kao neku vrstu moralnog korektiva, svakoj individui. Zbog toga je polazna tačka njegovih razmatranja kritika samog prava. Naime, za njega je pravo jedan od oblika stvaranja totalitarnih ideologija, jer izjednačava sve subjekte zajednice. Da bi funkcionisalo, pravo nivelira, traži od svih članova zajednice jednako poštivanje svojih normi. Pravna država, koja postoji u onoj situaciji kada su svi jednaki pred zakonom, od zajednice individua pravi masu nekritičkih i automatizovanih subjekata. Stoga Adorno u pravu vidi pretenzije da se formira nekritička masa, odnosno ideologija totalitarizma. On smatra da pravo ne poznaje i ne može da proizvede osjećaj krivice zbog zločina koji se dešavaju u svijetu. Stoga Adorno uviđa da se krivica treba odvojiti od legalističkog diskursa, te razumijevati isključivo kao osjećaj za patnju svih drugih (Cucharo, 2022). Za njega je krivica, kao osjećaj za patnju drugih, nužna za postojanje jednog

pravednog svijeta i, za razliku od onoga što tvrdi Arendt, mora biti kolektivna i ticati se cijelog čovječanstva. Bez obzira ko ga čini i nad kim se zločin čini, čovječanstvo mora da osjeća krivicu, jer ne radi ništa da taj zločin spriječi. Čovječanstvo je krivo jer nadživljava tuđe smrti.

Vratimo se teoriji Hannah Arendt i njenoj koncepciji djelovanja. Ona smatra da djelovanje ima još jednu važnu funkciju: da podstiče prekid prirodnog toka i to kroz čin oprostaja. „Mogući spas od neprilike ireverzibilnosti – nesposobnosti da opozovemo ono što smo učinili premda nismo znali, ili nismo mogli znati šta smo činili – jest sposobnost praštanja“ (Arendt, 1991: 191). Za nju se djelovanjem, kao komunikativnom aktivnošću članova pluralne zajednice, prekida nepovratni tok ljudske egzistencije. U tom duhu, ona posebno ističe Kristov zahtjev za prekidom osvetničke prakse: „Ljubite i svoje neprijatelje i molite se za one koji vas progone“ (Evangelje po Mateju, 44). Kristov zahtjev bio je da se prekine osvetnička/retributivna praksa koja vodi ka neprekidnom nasilju. Arendt ide malo dalje te Kristov nauk o oprostu posvjetovljuje, što obrazlaže sljedećom Kristovom sentencom: „Jer ako oprostite ljudima njihove pogreške, i vaš će nebeski Otac vama oprostiti“ (Evangelje po Mateju, 14). Ovdje vidimo da je Bog, a ne čovjek, uslovljen činom oprosta. Ako čovjek oprosti i sâm Bog će to učiniti.

Arendt odbija da zločinačku politiku pripisuje nekim određenim i za to „predodređenim“ narodima, već zločinstvo nalazi u birokratskoj i automatizovanoj totalitarnoj kulturi. Ta kultura može biti prisutna bilo gdje, ona zahtijeva da se poslušno ubija jer je zasnovana na automatizovanom djelovanju. Međutim, treba istaknuti da – bez obzira na olako pripisivanje nekog zločina cijelim narodima ili nacijama – ona odbacuje postojanje kolektivne krivice, jer smatra da se pripisivanjem zločina kolektivu prikriva individualna krivica. Ona tvrdi da postoji kolektivna odgovornost jer smatra da svi ljudi žive u političkim zajednicama i, samim time, negdje pripadaju. Budući da dijele prostor političkog, oni dijele i odgovornost za ono što vlast u njihovo ime počin. Kada je riječ o nepostojanju odgovornosti, ona ističe apatride i izbjeglice, kao one grupacije koje, zbog trenutnog statusa, tj. nepripadanja nijednog političkoj zajednici (osim zajednici izbjeglica), ne mogu biti odgovorni ni za kakav zločin. Međutim, ne-pripadati nikome, biti skriven od političkog kolektiviteta je paradoksalna situacija koja podrazumijeva depriviranost bremena odgovornosti, ali i privilegije da se bude odgovoran kao član neke zajednice.

Na kraju, alternativu totalitarnim vladavinama, pa samim time i bremenu odgovornosti i krivice, Arendt vidi u sferi političkog zasnovanoj na ravnopravnoj komunikaciji svih članova zajednice. Ta sfera političkog je prostor u kojem se djeluje radi poštovanja drugog, njegove drugosti.

Političko djelovanje je neinstrumentalističko jer se ne vrši radi vlastite koristi, već je orijentisano prema pluralnosti same zajednice. Moć koju ona vidi u djelovanju je zajednička (podijeljena između svih članova zajednice) i suprotstavlja se moći koja se služi silom. Takva moć obitava u govoru i komunikaciji, te se stoga suprotstavlja svakom obliku totalitarizma, koji moć koncentriše u jednoj instanci i koji ne dozvoljava stvaranje sfere političkog fragmentiranog na mnoštvo.

Literatura:

- Arendt, H. (2002) „Kolektivna odgovornost“, u: Savić, O. (ur.) *Zatočenici zla: zaveštanje Hane Arent*. Beograd: Beogradski krug, str. 19-26.
- Arendt, H. (2002) „Lična odgovornost pred diktaturom“, u: Savić, O. (ur.) *Zatočenici zla: zaveštanje Hane Arent*. Beograd: Beogradski krug, str. 10-18.
- Arendt, H. (1991) *Vita activa*. Zagreb: August Cesarec
- Arendt, H. (2016). *O zlu*. Zagreb: Naklada Breza
- Arendt, H. (1998) *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća
- Arendt, H. (2002) *O nasilju*. Beograd: Nova srpska politička misao
- Cucharo, S. (2022) „Justice beyond repair: Negative Dialectics and the politics of guilt and atonement“ u: *Contemporary Political Theory* Vol. 21, 3 str. 397–418.
- Jaspers, K. (2009) *Pitanje krivice*. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer
- Merilio, G. (2007) „Hannah Arendt i poratna Njemačka“ u: *Anali hrvatskog politološkog društva*. Vol. 4. No. 1. str. 251-264.
- Senković, Ž. (2016) „Kako shvatiti zlo“ u: Arendt H. *O zlu*. Zagreb, Naklada Brez

COLLECTIVE OR INDIVIDUAL GUILT AND WHAT HAPPENS AFTER THE CRIME?

Abstract

The paper deals with Hannah Arendt's attitude towards the concepts of collective and individual guilt with a special emphasis on her understanding of the discontinuation of criminal practice.

The basic theoretical premise of Arendt's philosophy consists in the critique of work based on necessity and unfreedom. In contrast to work and production as non-free activities, she emphasizes action as a form of free activity that consists of communication between different but equal individuals. For Arendt, work and production are inherent in totalitarian political systems by their very nature. The basis of the totalitarian regime is automated and bureaucratic action, which is best demonstrated in the unquestioning execution of orders and respect for hierarchy. It identifies totalitarian projects with the evolutionary laws of nature, according to which the means is violence whereas the goal is survival of the fittest. Arendt attributes this type of relationship, characterized by the "absence of thought", to every criminal enterprise, such as mass murders, camps. This inability to criticize can be attributed to the individual or individuals, but not to the collective. For Arendt, the term collective guilt is a skilful concealment of individual responsibility and guilt.

Keywords: collective guilt; individual guilt; crime; action; law of nature; Hannah Arendt; action;